

«ТРАЯНОВІ» ВАЛИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

М. П. Кучера

У статті пропонуються результати досліджень валів Середнього Подністров'я.

Земляні вали Середнього Подністров'я, які в літературі дістали назву «Траянових», зосереджені в трьох місцях: на правому березі нижньої течії р. Збруч (Тернопільська обл.), в межиріччі Збруча-Смотрича і Тернави-Смотрича (Хмельницька обл.) і межиріччі Дністра-Прута (Чернівецька обл.) (рис. 1).

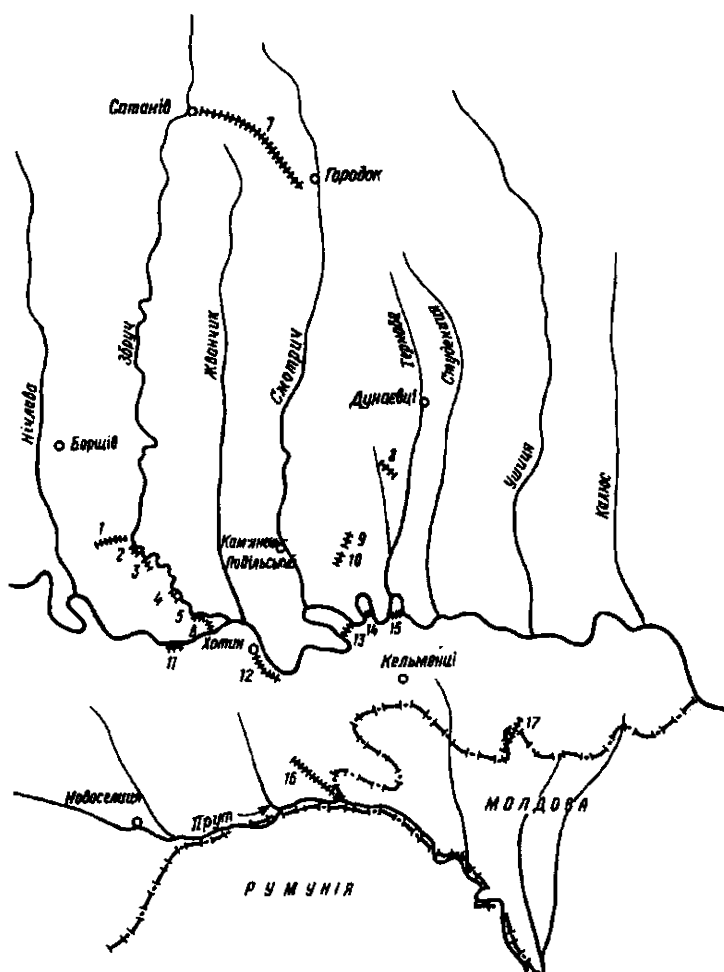

Рис. 1. Місцезположення «Траянових валів» у Середньому Подністров'ї: 1 — біля с. Гермаківка; 2—3 — біля с. Залісся; 4 — біля сіл Кудринці і Завалля; 5 — в с. Боришківці; 6 — біля с. Вигода; 7 — між смт. Сатанів і м. Городок; 8 — біля с. Михайлівка; 9 — біля с. Боришківці; 10 — біля с. Кульчівці; 11 — біля с. Гордівці; 12 — біля м. Хотин; 13 — біля с. Вороновиця; 14 — біля с. Макарівка; 15 — біля с. Грушівці; 16 — біля с. Несвоя; 17 — біля с. Росошани.

У 1988—1990 роках ці вали досліджувались експедицією Інституту археології України. Було складено їх плани, визначено стан збереження та будову, одержано також деякі матеріали щодо хронології.

Вали на правому березі нижньої течії р. Збруч у 1878 р. обстежив польський археолог А. Кіркор¹. Він опублікував короткий опис валів і схему їх розташування.

Відомості про вали в межиріччі Збруча-Смотрича та Тарнави-Смотрича узагальнив Е. Сецинський. Він подає населені пункти, біля яких проходили вали за даними кінця ХІХ ст.² «Траянові» вали Середнього Подністров'я привертали увагу й інших авторів³, однак вони не додають нових матеріалів до відомостей А. Кіркора та Е. Сецинського⁴.

Щодо валів Правобережжя Середнього Подністров'я, то облікові дані про них, зібрані Б. О. Тимошуком, опубліковані зовсім недавно⁴.

Експедицією були обстежені всі вали, зафіксовані згаданими дослідниками. Якщо в лісах вони збереглися цілком задовільно, то на полях їх розорані насипи не перевищують 50—60 см.

Нашими дослідженнями встановлено, що пам'ятки, які в літературі відносять до «Траянових» валів, належать до різнотипних оборонних споруд. У зв'язку з цим розглянемо, в першу чергу, тип найпоширеніших і найпотужніших валів, які, власне, і заслуговують на назву «Траянових» валів Середнього Подністров'я. До них належить шість валів на правому березі нижньої течії Збруча, вал у межиріччі Збруча-Смотрича і два вали в межиріччі Дністра-Прута.

Вали на правому березі нижньої течії Збруча розташовані окремими відрізками на різній відстані один від одного (рис. 2). Перший з півночі вал починається над обривом до Збруча і тягнеться через поле перпендикулярно до ріки в західному напрямку протягом 4,3 км, проходячи ближче до

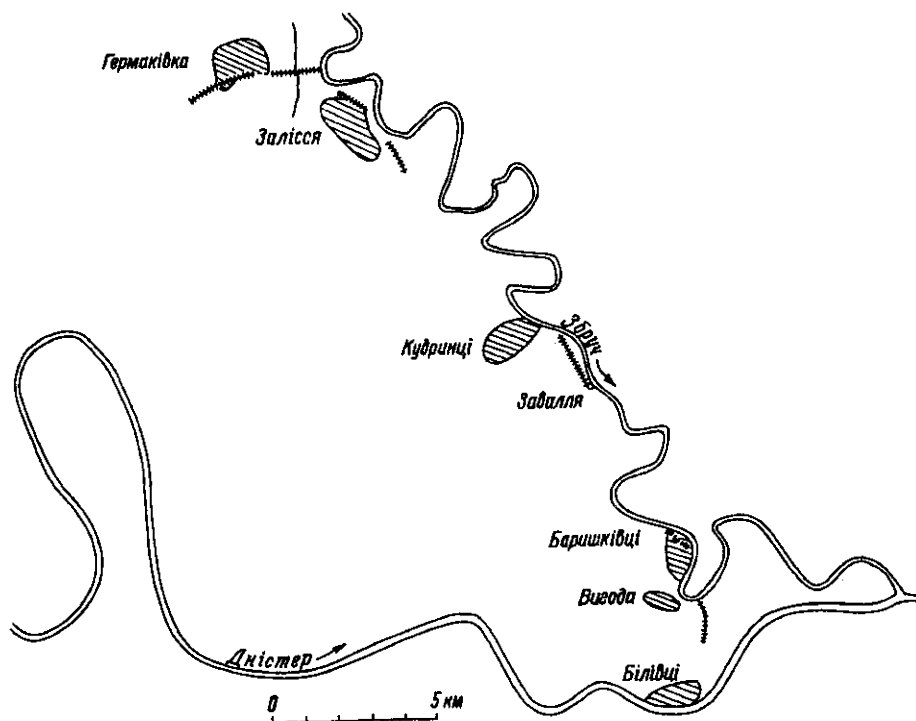

Рис. 2. Розташування валів по правому березі р. Збруч.

* Як ілюстрацію до відомостей Е. Сецинського, Е. Ковальчик подає план невеликої ділянки валу між Збручем і Смотричем з німецької географічної карти масштабу 1:300000

західного кінця по південному краю с. Гермаківка. Вал порівняно добре зберігся в східній частині (рис. 3), а в інших місцях розораний або пошкоджений сільськими забудовами. Максимальна ширина валу 23 м, висота 5 м. З півночі вздовж валу збереглися сліди рову.

Другий вал довжиною 975 м починається за 700 м від гермаківського валу і проходить на південний схід спочатку по краю похилого корінного берега ріки, а потім спускається в долину до глибокого яру на північно-східному краю с. Залісся. Вал сильно пошкоджений городами та забудовою села. З північного сходу від ріки збереглися залишки рову.

Третій вал починається від обриву до долини ріки на південно-східній околиці с. Залісся і через 825 м на південь закінчується біля широкої балки. Вал перетинає похилий узвіз до долини Збруча. Він проходить в лісі й зберігся на висоту 3,5—4 м при ширині 20—25 м. Западає на місці рову із східного боку валу має ширину 12, глибину 1—1,5 м.

Четвертий вал перекриває похилу частину корінного берега у вигині ріки між селами Кудринці і Завалля. Довжина валу 1450 м, ширина 23—25 м, висота 3—4 м. Рів зі східного боку зберігся на глибину 2—2,5 м при ширині 12—13 м.

П'ятий вал довжиною 600 м відмежовує від плато пониження у вигині ріки в північній частині с. Боришківці і сильно порушований. Під час обстеження А. Кіркорм у 1878 р. вал уже руйнувався і мав висоту близько 2 м.

Шостий вал біля с. Вигода починається від обриву над долиною Збруча і тягнеться на південь в бік с. Білівці на Дністрі на довжину 1250 м. Вал знаходиться в лісі і зберігся задовільно. Ширина його 16,5—17 м, висота 2,2—3,1 м, рів із східного боку має ширину 11 м, глибину 1,6—1,8 м. Вал раптово зникає одразу по закінченні лісу на відстані 1,5 км від Дністра. Але під час обстеження А. Кіркорм вал частково продовжувався на полі й за лісом.

Перераховані вали, у поєднанні з природними перешкодами — стрімким кам'янистим обривом правого корінного берега ріки — складали одну оборонну лінію. Найпотужніший вал біля с. Гермаківка перекривав доступ у межиріччя Збруча-Дністра з півночі. Вали біля сіл Залісся, Кудринці, Завалля і Боришківці перетинали долини в корінному березі, боронячи доступ на правобережжя Збруча зі сходу. Вал біля с. Вигода перетинав межиріччя Збруча-Дністра і також боронив його зі сходу.

Територія, захищена валами в межиріччі Збруча-Дністра, видовжена з північного заходу на південний схід на 21 км. Загальна довжина валів 9400 м. Тобто, навіть на прямій не менше половини оборонної лінії становили стрімкі уривисті береги ріки, а з урахуванням численних вигинів русла

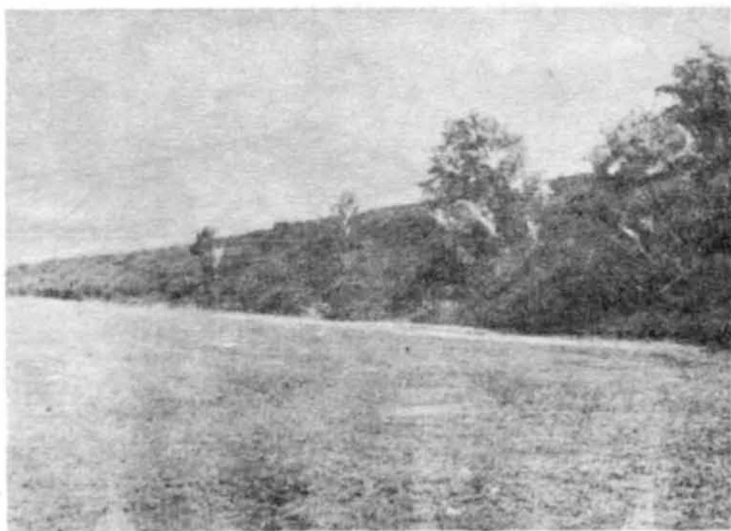

Рис. 3. Вал біля с. Гермаківка. Вид зовні (з півночі).

ріки, природні перешкоди займали значно більшу площу. А. Кіркор та інші дослідники помилялись, коли вважали, що обстежені ділянки валів могли належати одному суцільному валу, знищеному часом⁵. В суцільному валі вздовж Збруча не було потреби, його заступали обривисті береги річкових долин, і тільки місця з похилими природними краями, де корінний берег переривався долинами, вимагали штучних укріплень. Слід мати на увазі, що не всі пониження в корінному березі були перегороджені валами. Очевидно, враховувались й інші захисні природні фактори (наявність бродів, підходів на лівому березі тощо).

Розрізом валу між селами Кудринці й Завалля з'ясовано його будову (рис. 4). Спочатку вздовж траси валу було викопано траншею шириною 70—90 см, глибиною 2,2—2,3 м від рівня давньої поверхні, в яку потім ставили вертикально в ряд дубові стовпи й закріплювали їх ґрунтом. Залишки стовпів збереглися в нижній частині у вигляді коричневих зітлілих волокон, а вище — у вигляді світло-сірого тліну. Діаметр стовпів 20 см, а деяких — до 30 см, відстань між ними — від 6 до 35 см. Стовпи простежені в насипі валу на висоту до 4 м.

На наступному етапі з обох боків впритул до стіни із частоколу споруджували насип із суглинкового та чорноземного ґрунту, знятого на поверхні за межами валу. Схилам насипу, що спирався на стіну, надавали значної стрімкості (53—60°). На місці розрізу цей початковий насип зберігся на висоту 2,3 м при ширині внизу 6,8 м. Верхня його частина, як у всіх валах, зруйнована.

З внутрішнього боку до утвореного таким чином ядра валу насипали світло-жовту глину, яка збереглася на ширину 3,2 м. Початково край валу з внутрішнього боку знаходився приблизно за 7—7,5 м від стіни з частоколу. У зовнішній бік від ядра валу насип наросували з горизонтальних прошарків світло-жовтої глини і темно-жовтого суглинку товщиною 10—20, рідше 5 см, які чергувались. Разом з валом розрізано і внутрішню половину рову. Він був заглиблений на 5,4 м нижче основи валу. Початково вал займав по ширині в середньому 16 м, а рів приблизно — 12,5 м.

У розрізі валу на південь від с. Залісся виявлено аналогічну будову насипу (рис. 5). З обох боків від стіни з дубового частоколу, закріпленого в траншеї, споруджено ядро валу з чорнозему, яке збереглося на висоту 3,8 м. Відкрито чотири стовпи діаметром 15—20 см, розташованих в ряд на відстані 10—20 см один від одного. З зовнішнього боку насип наросувався з горизонтальних прошарків глини (жовтої, рожевої, білої) і чорної землі. В глині багато природних домішок дрібних камінців (галька) та жорстви, що надає їй розсипчастої структури. Переважають тонкі прошарки товщиною 2—5—10 см. При цьому прошарки різні за кольором і структурою глини, як і прошарки

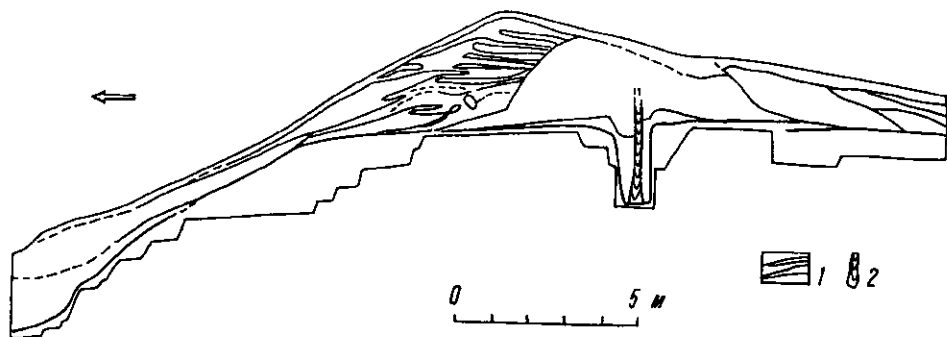

Рис. 4. Розріз валу біля с. Кудринці: 1 — нашарування насипу; 2 — зітліле дерево.

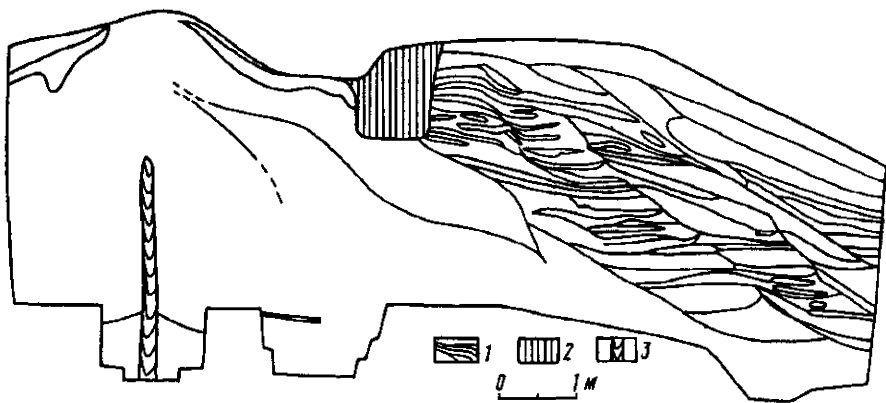

Рис. 5. Розріз валу біля с. Залісся:
1 — нашарування насипу; 2 — військова траншея; 3 — зтіліле дерево.

чорнозему, чергуються. Їх накладали ярусами впоперек валу шириною 1—1,4 м. В розрізі зовнішньої частини валу чітко вирізняються три таких яруси, розташовані уступаами впритул один до одного, що понижуються відповідно до схилу валу. Накладання ґрунту горизонтальними прошарками диктувалось прагненням запобігти розповзанню насипу.

Зачисткою валу у сучасному кар'єрі біля с. Гермаківки виявлено зовнішню частину ядра з темно-сірого суглинкового ґрунту висотою 3,1 м і горизонтальні прошарки глини в зовнішній половині насипу, який зберігся на висоту 4 м.

В розрізі середньої частини валу біля с. Вигода відкрито залишки двох зтіпліх стовпів діаметром 20—25 см, розділених проміжком шириною 12 см. Нижні кінці стовпів закріплені в траншеї шириною 1,1 м, глибиною 1,7 м від основи валу. З обох боків від частоколу споруджено ядро валу з жовто-сірої глини, перемішаної з землею. Висота цього насипу 1,9 м, ширина 7 м. Вище і по краях насип складається з темно-жовтої глини, в якій вирізняються горизонтальні прошарки темно-сірої і жовтої глини товщиною 4—10 і навіть 1 см. З приводу прошарків слід зазначити, що вони виявляються за кольоровими відтінками. Якщо кольоровий контраст не виразний, то і прошаркова структура насипу лишається непомітною. Розрізом з'ясовано, що вал біля с. Вигоди споруджено в такий же спосіб, як і інші вали на правому березі р. Збруч. Відмінність полягає в тому, що цей вал менший за розмірами. Порівняння розрізаної частини насипу з сучасним профілем валу вказує, що початково вал займав по ширині не більше 14 м, з частоколом майже посередині (приблизно на 0,5 м ближче до внутрішнього боку).

Вал у межириччі Збруча-Смотрича в Городоцькому р-ні Хмельницької обл. обстежено від с. Юринці у південно-східному напрямку на довжину 22 км до ботанічного заказника між м. Городок і с. Велика Яромирка (рис. 6). В с. Юринці по валу прокладено шосе Сатанів-Городок. На схід від с. Юринці вал проходить на полях праворуч від шосе до с. Верхівці. Його насип розорано, а ближче до с. Юринці вал протягом 1 км зрізаний відстійником Сатанівського цукрового заводу. На полі вздовж північного краю валу помітна западина від рову. На південний схід від с. Верхівці траса валу на відрізку 1,5 км збігається з шосе, але в одному місці залишки розораного валу довжиною 225 м помітні ліворуч шосе. Від повороту шосе до с. Борщівки вал тягнеться прямо, спочатку через поле, а далі, протягом 4 км, переважно лісом. Наступний відрізок валу довжиною 6 км знову сильно порушований: на більшій частині використаний під лісосмугу, а на окремих ділянках розораний. У такому вигляді він проходить за 0,5 км на схід від с. Лісоводи до наступного лісу, в якому закінчується через 2 км. Розміри валу в лісі на південь від с. Борщівки: ширина 18 м, висота 2 м; ширина рову 8 м, глибина 0,9 м. Ширина валу на південно-східному кінці в лісовому ботанічному за-

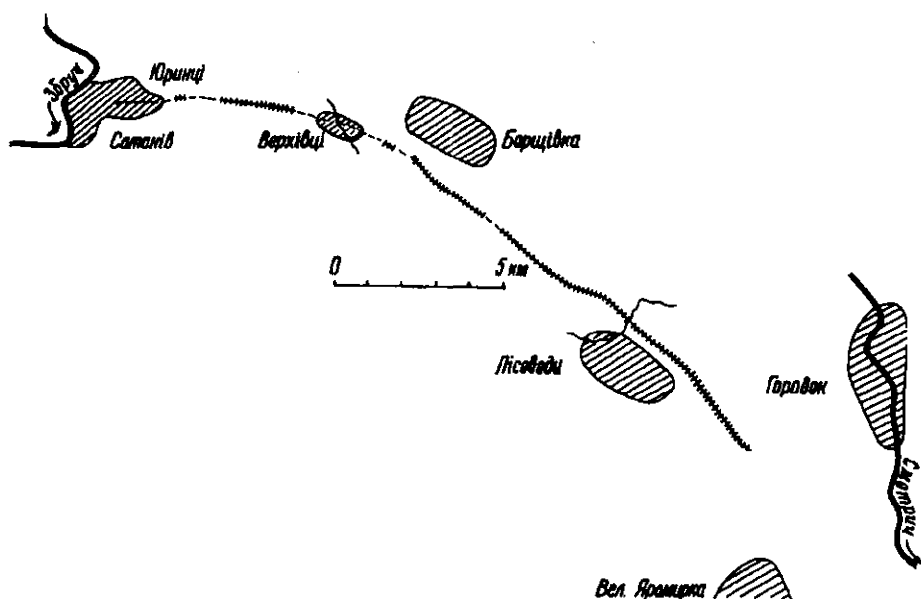

Рис. 6. Місцез положення валу між смт. Сатанів і м. Городок.

казнику — 15—20 м, висота — 2—2,5 м; ширина рову — 8,5—11 м, глибина 1,2—1,5 м. Вал, очевидно, починався від р. Збруч, але в зв'язку з сучасною забудовою виявити його сліди в цій частині неможливо. Щодо продовження валу в південно-східному напрямку, то розкопками встановлено, що далі від сучасного закінчення його не було.

Вал і основна частина рову були розрізані поперечною траншеєю за 20 м від їх південно-східного кінця. В профілі розрізу виразно простежуються технологія і послідовність спорудження насипу валу (рис. 7а). За будовою він майже аналогічний до валів на правому березі р. Збруч. Спочатку на давній поверхні на трасі валу викопували траншею глибиною 1,6 м: шириною зверху 70, внизу 35 см. Потім у траншею ставили в ряд дубові стовпи і засипали їх ґрунтом. Зітлілі залишки стовпів того ж характеру, що і в валах на р. Збруч, виявлені по одному в обох стінках розрізу і третій в його середині

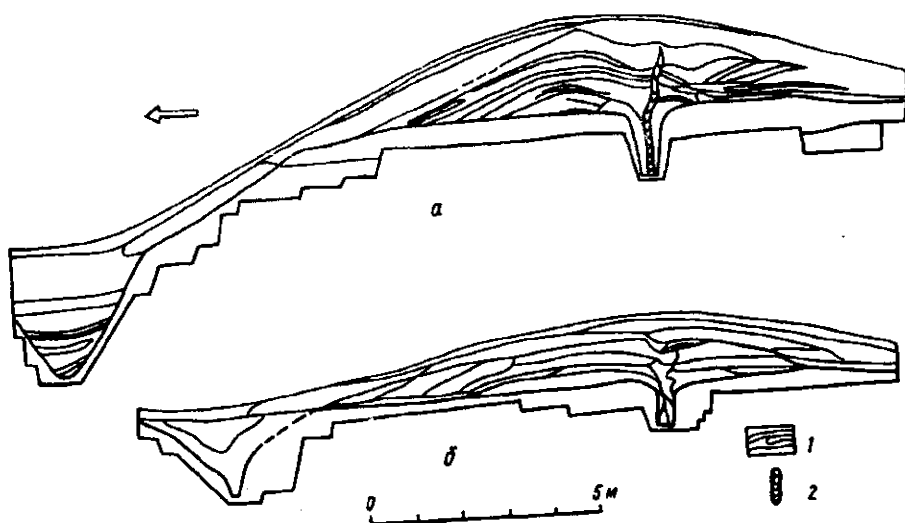

Рис. 7. Розрізи валів:
а — біля с. Велика Яромирка; б — біля с. Росошани;
1 — нашарування насипу; 2 — зітліле дерево.

(рис. 8). Діаметр стовпів 10—18 см, відстань між ними — 14—16 см. Залишки стовпів збереглися від самого низу на висоту 2,6 м, хоч їх сліди були помітні в насипі на висоті 2,9 м (близько 60 см від сучасної поверхні валу). З обох боків стіни частоколу споруджували два валоподібні насипи, що утворювали ядро майбутнього валу. Вони складаються, в основному, з нетовстих шарів і прошарків темно-сірої, темно-жовтої і світло-жовтої глини. Потім в сідловині між згаданими насипами по лінії частоколу нарощувався третій насип, що утворював вершину валу. Цей насип спирався по краях на два попередні насипи, а посередині його стримувала від розповзання стіна з частоколу. Утворений таким чином вал займав по ширині внизу не менше 11 м; насип валу зберігся на бортах розрізу на висоту 2—2,2 м (вал поступово знижується до кінця).

Рис. 8. Розріз валу біля с. Велика Яромирка. Слід зітлілого стовпа в північній стінці розрізу. Вид з півдня.

У межиріччі Дністра-Прута до аналогічного типу належать два вали (рис. 9). Перший з них починається на краю балки за 500 м на південний захід від с. Несвоя Новоселицького р-ну Чернівецької обл. і простежується в південно-східному напрямку на довжину 8,5 км до долини Прута. Його північний кінець на довжину 700 м сильно розораний, а далі на південь по валу прокладено дорогу. Зі східного боку вздовж валу збереглися залишки рову. Ширина валу під дорогою 23—25 м, максимальна висота 3 м.

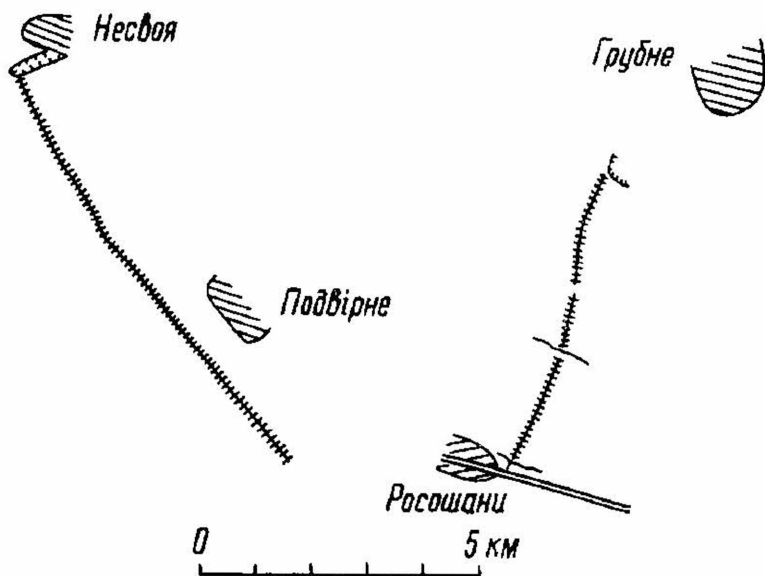

Рис. 9. Місцез положення валів біля сіл Несвоя і Росошани.

Другий вал починається на краю глибокої долини за 2 км на південний захід від с. Грубне Сокирянського р-ну Чернівецької обл. і тягнеться в південно-західному напрямку на довжину 5,5 км. Вал у північній частині протягом 1300 м знаходиться в лісі й зберігся задовільно. Ширина його 13—14 м, висота 1,5 м; рів із східного боку займає по ширині 7 м при глибині 0,5 м. Далі на південь вал щорічно розорюється. На цьому відрізку він частково проходить по території Молдови і закінчується на східній околиці с. Росошани Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Продовження валу на південь повністю розоране і сліди його не помітні.

Вал біля с. Несвоя розрізано поблизу північного кінця на полі. Нижня частина насипу з сіро-жовтої глини збереглася на висоту 80 см. Посередині валу біля південного борта розрізу виявлено зітлілий стовп з рештками горизонтальних деревин, які, очевидно, були закріплені в стовпі й утворювали стіну (рис. 10). Всі деревини дубові, збереглися у вигляді коричневого тліну з шматками волокон. В нижній частині на місці стіни утворилась вузька щілина в глиняному ґрунті. Конструкція була заглиблена в траншеї глибиною 1,3 м, шириною 1,2 м зверху і 0,7 м внизу. За 6,5 м від стіни починався похилий край рову у вигляді берми. Початкова ширина валу — 11—12 м.

Вал поблизу с. Росошани було розрізано в північній частині. Майже посередині під насипом висотою 1,5 м відкрито траншею глибиною 0,9 м, шириною внизу 35 см, викопану в темно-жовтій материковій глині. Залишків дерева від стіни не знайдено. Але про наявність стіни, яка повністю зітліла, свідчить вертикальний розрив в нашаруваннях насипу (рис. 7б). Початкова ширина валу — 10 м, берми перед ровом — 2 м. Невеликий рів у розрізі лійкоподібний. Ширина його зверху 3,5—4 м, глибина 1,6 м. Дно рову закінчується заглибленням у вигляді траншеї шириною 12—15 см з майже вертикальними стінками висотою 30 см. Очевидно, на дні рову знаходилась стіна з частоколу.

Перераховані вали об'єднує найхарактерніша для них риса: наявність в насипі дерев'яної (дубової) опорної стіни, яку закріплювали в глибокій траншеї. Причому, у всіх випадках стіна знаходилась не під вершиною валу, а ближче до внутрішнього краю. Насипи валів утворені з трьох складових частин. У валах на правому березі р. Збруч центральною частиною є насип, що спирається з обох боків на стіну. В інших валах спочатку споруджували два насипи — з зовнішнього і внутрішнього боків. Потім над ними впритул до

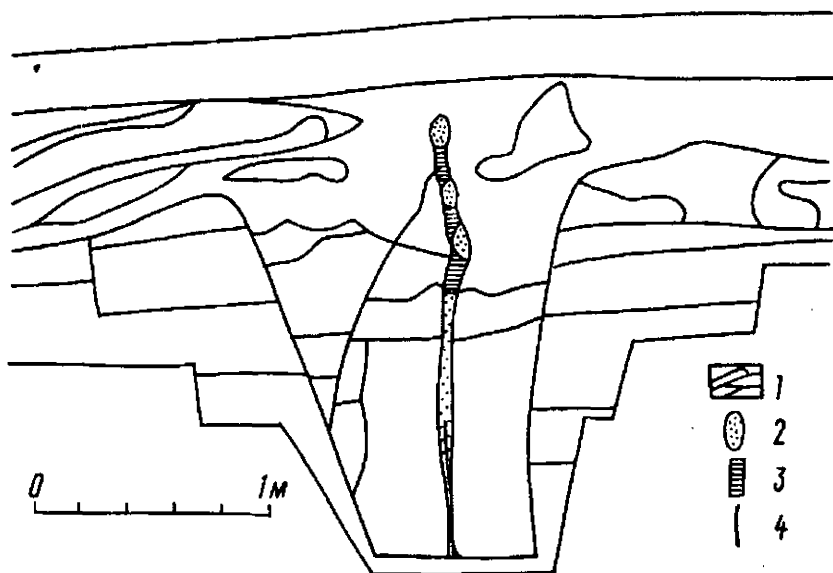

Рис. 10. Залишки дерев'яної стіни в розрізі валу біля с. Несвоя:

1 — нашарування насипу; 2 — гниле дерево; 3 — зітліле дерево; 4 — щілина в ґрунті.

стіни насипали центральну частину — вершину валу. Слід вказати й на таку деталь: у валах на правому березі Збруча, в межиріччі Збруча-Смотрича й біля с. Грубне у найнижчій частині насипу, іноді майже на давній поверхні виявлено прошарки вугілля від вогнищ, які розводили під час будівництва валів.

Для валів цього типу характерні значні розміри. Початкова їх висота — не менше 3—5 м, ширина 10—16 м. Найменший серед них — вал біля с. Росошани. Але його обороноздатність підсилював рів, на дні якого виявлено сліди вертикальної стіни, очевидно, з частоколу. Рови біля двох інших валів досягли в глибину 5—5,4 м і разом з валами вони утворювали перешкоду висотою мінімум 9—10 м. Взагалі конструкція валів вимагала досить трудомістких витрат. Багато зусиль докладалося до копання глибоких траншей в твердому материковому ґрунті, заготівлю дерева для стіни-крепіди. Звертає на себе увагу занадто значна ширина валів. Немає сумніву в тому, що суспільство, яке споруджувало вали, мало змогу мобілізувати значні трудові ресурси. На прикладі валів по Збручу з'ясовується, що копітка праця по накладанню, розгортанню та трамбуванню тонких горизонтальних прошарків різного за складом ґрунту в насипі вимагала великої кількості допоміжних робітників.

Вали в нижній течії Збруча, які перетинали понижені ділянки в корінному березі ріки, разом з природними перешкодами утворювали оборонну лінію довжиною 25 км. Вал у межиріччі Збруча-Смотрича був суцільним, довжиною 20 км по прямій (22 км по його дугоподібному обрисі). Це найдовший серед обстежених валів у Середньому Подністров'ї. Вал, що йде від Прута на північний захід до с. Несвоя простежено на довжину 8,5 км. Початкові його розміри були такими ж. Вал між сс. Грубне і Росошани зберігся на довжину 5,5 км. За свідченням жителів с. Росошани, раніше цей вал продовжувався на південь в бік Молдови. Якщо припустити, що на території Молдови вал закінчується біля першої перешкоди, якою є р. Вілія, то його довжина мала становити 18 км.

Певного взаємозв'язку між валами немає. Вони розташовані досить далеко один від одного і скоріше були автономні в оборонному відношенні. Проте три з них призначались для відвернення загрози з північного сходу, а Росошанський вал — з південного сходу. Кожний з валів перекривав доступ на обмежену територію, але в цілому вони боронили Середнє Подністров'я, включаючи межиріччя Дністра-Прута, від небезпеки з півночі і сходу.

Під час розкопок відібрано 11 зразків дерева зі стін-крепід у валах, 4 проб вугілля і вирізку перепаленої глини з вогнищ для датування радіовуглецевим і палеомагнітним методами. Але ці матеріали через відсутність коштів не здані на аналіз до відповідних лабораторій.

В одному випадку одержано археологічні дані, які мають відношення до питання про хронологію валів. Розкопками валу в межиріччі Збруча-Смотрича біля с. Велика Яромирка виявлено на його поверхні культурний шар (товщиною 30 см) давньоруського селища XII—XIII ст., основна частина якого знаходиться з внутрішнього боку перед валом. При цьому насип валу деформувався і розсунувся задовго до утворення культурного шару. Маємо підставу вважати, що вали розглядуваного типу належать до племінного періоду. Цьому не суперечить і архаїчна технологія їх будівництва. Той факт, що вали захищали невеликі території, також свідчить на користь їх племінного, а не державного походження. Враховуючи усталеність будівельної традиції як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Дністра, тогочасне суспільство мало значний досвід оборонного будівництва. Відомо, що перший етап широкого використання дерев'яно-земляної фортифікації у Східній Європі відноситься до ранньозалізного віку (другий етап припадає на давньоруський час). Ранньозалізним віком слід датувати і розглядувані вали.

Наприкінці першої половини I тис. до н. е. в Середньому Подністров'ї стикались племена скіфської культури з племенами культури фракійського гальштату (голіградська група). Перші з них проживали на північному сході, а другі — на південному заході. Ареал валів відповідає північно-східній периферії культури фракійського гальштату.

На схід від Смотрича починається територія із скіфськими городищами. Вали по Збручу і в межириччі Збруча-Смотрича повинні були призначатись для захисту від скіфської експансії племен фракійського гальштату, городища яких розташовані на захід від Збруча. Частині скіфів все-таки вдалося просунутися на Правобережжя Збруча, про що свідчить наявність в цьому районі селищ із скіфською матеріальною культурою. На Правобережжі Середнього Подністров'я пам'ятки культури фракійського гальштату межують із скіфськими пам'ятками зі сходу і півночі. Разом з поширенням скіфської культури на початку VI ст. до н. е. у Західному Поділлі з'являються поховання скіфських воїнів-вершників⁶. Скіфи згодом проникли і на Правобережжя Середнього Подністров'я.

Наведена історико-археологічна ситуація дозволяє вбачати в «Траянових» валах Середнього Подністров'я оборонні споруди місцевих племен для захисту від скіфів.

До іншого типу належать три вали в межириччі Тернави-Смотрича-Дністра: біля сс. Михайлівка Дунаєвського р-ну, Боришківці і Кульчиєвці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (рис. 1). В літературі ці вали також одержали назву «Траянових»⁷.

Вал біля с. Михайлівка (рис. 1,8) починається від долини р. Гниловод (права притока р. Тернави) і тягнеться на південний схід через поле і ліс на довжину 2 км. На полі вал розораний, висота його 40 см, ширина 18 м. У лісі він поруйнований старою обкопкою і зберігся на висоту 80 см при ширині 9 м. З північно-східного боку є залишки рову. На полі за лісом продовження валу не помітно, очевидно, він давно знищений.

Другий вал (рис. 1,9) довжиною 1800 м, починається від балки біля с. Боришківці, проходить через поле на південний схід і закінчується в лісі на краю яру з струмком. Із східного боку зберігся рів. На полі висота валу 0,5—0,6 м, ширина 19—20 м, в лісі — висота 0,6 м, ширина 10 м.

Третій вал на 2 км на захід від с. Кульчиєвці зберігся на довжину 550 м (рис. 1,10) в тому ж лісі, де закінчується попередній вал. Орієнтований він з північного сходу на південний захід. З східного боку є рів. Висота валу 50—80 см, ширина 8 м. У південному напрямку вал закінчується на краю лісу; його продовження на полі повністю знищене. Північний кінець валу знаходиться в лісі на рівному місці. За допомогою траншеї, прокопаної впоперек до лінії валу на відстані 9 м на північ від його закінчення, встановлено, що вал і рів далі не продовжувались. Отже, цей вал не з'єднувався з попереднім валом, хоча вони й розташовані в одну лінію.

В розрізах двох останніх валів дерев'яних конструкцій не виявлено, вони насипані з землі, суглинку та глини. Початкова ширина валів 6—7 м, висота 2,5—3 м; ширина ровів 2,5—3 м, глибина 1,9—2,1 м.

Незважаючи на незначні розміри, вали мали оборонне значення. Вони проходять по гребеню підвищень, тобто займають найзручніше положення для спостережень і захисту.

На полі по обидва боки Боришківського валу виявлено селище черняхівської культури. Розкопками з'ясовано, що культурний шар селища, товщиною 30—40 см, перекритий валом. Отже, вал виник не раніше другої половини I тис. н. е. Можливо, що всі три вали були збудовані за часів середньовіччя для захисту Кам'янця-Подільського.

В літературі згадуються два «Траянових» вали по правому березі Дністра в м. Хотині й с. Гордівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.⁸

Хотинський вал починається в місті й тягнеться на південний схід вздовж корінного берега Дністра на довжину 6 км. В місті він забудований садибами, в середній частині по ньому прокладено шосе, а на східному кінці розорано. Ширина валу 9 м, максимальна висота 1,35 м. На захід від Хотина, в с. Гордівці зберігся другий вал, який проходить по краю плато на схід протягом 1925 м, а потім відповідно з напрямком корінного берега ріки повертає на південний захід і простежується в лісі ще на 900 м. З півночі вздовж валу лишилася западина від рову. Вал поруйнований. Його ширина 10 м, максимальна висота 75 см. Рів біля цього валу, як і попереднього, на більшості

ділянок розташований на схилі нижче основи насипу, чим досягалось збільшення висоти внутрішньої стінки рову.

У Хотинському валі знайдено гнілі дубові поперечні деревини, які скріплювали розсипчастий насип із значною домішкою вапнякового щебеню й дрібного каміння.

Гордівський вал, досліджений західніше села, насипаний з глини. Його зовнішній схил скріплений камінням. Рів був заглиблений на 3,25 м нижче основи валу.

Хотинський вал біля колишнього села Дарабани перерваний городищем, яке існувало ще до будівництва валу («Траянів» вал досипано впритул до напільного валу городища, він перекриває також напільний рів городища). Власне в лінію валу було включено не городище, а його ескарпований схил з боку заплави Дністра. На городищі є культурний шар трипільської культури, знайдено кераміку ранньозалізного віку і давньоруську XII—XIII ст. Це дає підставу вважати, що вал збудовано пізніше XII—XIII ст.

На дні та в найнижчій частині заповнення рову вздовж валу біля с. Гордівці знайдено уламки глиняного посуду середньовічного часу, сформованого на ножному гончарському колі. Кераміка походить з найранішої частини заповнення, яке утворилось невдовзі після спорудження рову. Це дає підставу вважати, що укріплення функціонувало за доби середньовіччя. Обидва вали, можливо, були пов'язані з Хотинською фортецею.

Три «Траянові» вали знаходяться на правому березі Дністра західніше м. Хотина — поблизу сіл Вороновиця, Макарівка й Грушівці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.⁹ Але ці вали є укріпленнями великих мисових городищ ранньозалізного віку, розташованих на півостровах у вигинах Дністра (рис. 1, 13—15). З трьох боків півострів обмежений стрімкими обривами до ріки, а з четвертого, напільного боку доступ всередину городища перекривав вал (на городищі в с. Макарівка — три вали) (рис. 11).

В літературі згадується «Траянів» вал біля с. Великий Карабчів Городоцького р-ну Хмельницької обл.¹⁰ Насправді, за 0,5 км на північний захід від села в лісі знаходиться мисове городище, захищене з напільного боку трьома валами. На городищі є культурний шар давньоруського часу і окремі знахідки ранньозалізного віку.

Наслідки археологічних досліджень свідчать, що назва «Траянових» валів поширюється на різні типи оборонних споруд, причому, різних історичних періодів. Фактично назва «Траянові» вали охоплює в Середньому Подністров'ї всі прямолінійні земляні вали невідомого походження, зокрема ті, які не обмежують замкнену площину, не асоціюються з назвою «городище» чи «замчище».

В історіографії панує думка, що «Траянові» вали збудовані в I ст. н. е. римським імператором Траяном для захисту підкорених земель (Дакії). Проте ототожнення назви валів з іменем Траяна — помилкове. Г. Ф. Чеботаренко стверджує, що в молдавських грамотах XV—XVI ст. сучасні «Траянові» вали мають назву «троян» і що молдавською це означає «замет, кучугура». Пізніше цю назву пов'язали з іменем Траяна і визначили, таким чином, питання про походження валів¹¹. Ми цілком поділяємо думку про кабінетне походження слова «Траянові» в назві валів. Щодо етимології молдавського слова «троян» (воно може означати «замет» в значенні «насип», «вал»), то це слово походить, очевидно, від потрійних валів («троянів»), які поширені на території Румунії. Згодом вали «трояни» з легкої руки істориків-краєзнавців почали йменувати валами «Траяна», а в українській літературі — «Траяновими» валами. Безсумнівно, що так звані «вали Траяна» в Північно-

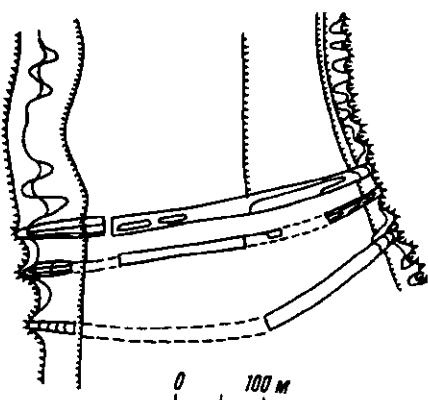

Рис. 11. План напільної частини городища з залишками трьох валів біля с. Макарівка.

західному Причорномор'ї, зокрема в Нижньому Подунав'ї та межиріччі Дністра-Прута, також відносяться до різних історичних періодів.

Серед досліджених валів Середнього Подністров'я виділяються в окремий тип вали з дерев'яними стінами-крепідами в насипі. Вони поширені на значній території від Збруча до Прута і, можливо, знаходяться ще далі. За цими валами можна закріпити умовну назву «Траянових». Інші вали не презентують якоїсь певної будівельної традиції, вони мали локальне значення й виникли, очевидно, у зв'язку з функціонуванням середньовічних фортець в Кам'янці-Подільському та Хотині.

Примітки

¹ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków zlozonych w Akademii Umiejetnoski z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // Zbiór do antropologii kraiowej.— Kraków, 1879.— Т. 3.— С. 38—41.

² Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС.— М., 1901.— С. 201—204, 288, 289, 318, 325, 326, 349.

³ Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) — Каменец-Подольский, 1901.— С. 66, 67; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Jaliczy wschodniej.— Lwow, 1918.— С. 47, 48; Kowalczyk E. Waly Zmijowe. Ze studiów nad obrona, stala złém ruskich we wcześniejszym średniowieczu // Kwartalnik historii kultury materialnej.— 1969.— № 2.— С. 173, 174.

⁴ Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів.— К., 1982.— С. 37, 66, 67.

⁵ Kirkor A. H. Op. cit.— С. 40; Гульдман В. К. Указ. соч.— С. 66; Janusz B. Op. cit.— С. 48.

⁶ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА.— № 64.— 1958.— С. 8, 31, 49, 50; Археология Украинской ССР.— Т. 2.— К., 1986.— С. 110, 111.

⁷ Сецинский Е. Указ. соч.— С. 289, 324—326.

⁸ Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. Вказ. праця.— С. 67.

⁹ Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. Вказ. праця.— С. 66; Никитина Г. Ф. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции // НА ИА АН УССР — 1980/81.— Ф. з. 10125.— С. 1, 2.

¹⁰ Сецинский Е. Указ. соч.— С. 317.

¹¹ Субботин Л. В., Чеботаренко Г. Ф. Земляные валы Днестровско-Прутского междуречья // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей.— К., 1989.— С. 219, 220.

М. П. Кучера

«ТРАЯНОВЫ» ВАЛЫ СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Исследованиями так называемых «Траяновых» валов Среднего Поднестровья установлено, что это название в литературе закрепилось за всеми продольными валами, о происхождении которых нет сведений. Они принадлежат разнотипным и разновременным памятникам, причем в их числе оказались даже напольные валы некоторых городищ. Выделяется один устойчивый тип валов с внутренней деревянной опорной стеной, предназначавшейся для придания максимальной высоты земляной насыпи. Валы этого типа распространены на значительной территории — в Тернопольской, Хмельницкой и Черновицкой областях Украины. Их в данном регионе можно условно называть «Траяновыми». Предположительно они датируются раннежелезным веком. «Валы Траяна» сосредоточены, в основном, в Северо-Западном Причерноморье (междуречье Днестра-Прута и в Нижнем Подунавье). Подлинное их название — «трояны», очевидно, возникло применительно к тройным валам, известным на территории Румынии, а затем это название распространилось как имя нарицательное и на другие продольные валы. Историки же отождествили название «троян» с именем римского императора Траяна и создали версию о причастности его к строительству валов.

«TRAYAN» RAMPARTS OF THE MIDDLE DNIESTER AREA

The study of the so-called «Trayan» ramparts of the middle Dniester area has shown that this title was given in literature to all longitudinal ramparts which lacked any data of their origin. They are attributed to relics of different types and periods and include even floor ramparts of some dwelling sites. One stable type of ramparts with an inner wooden supporting wall intended for creation of the maximal height of earthen embankment is identified. Ramparts of this type are met in the Ternopol, Khmelniński and Chernovtsy Regions of Ukraine. In that territory they may be conditionally treated as «Trayan» ramparts. They are dated, supposedly, from the Early Iron age. «Ramparts of Trayan» are concentrated mainly in the North-Western Black Sea area (the Dniester-Prut interfluvium and lower Danube territory). Their genuine name «tryons» had probably stemmed from ternary ramparts known in the Romania territory, then that title was given as a common one to other longitudinal ramparts. Historians have identified the term «tryons» with the name of Roman emperor Trayan and created a version on his participation in construction of ramparts.

Одержано 12.04.1992

КЛЯТВА З ДЕРНОМ НА ГОЛОВІ (ОБРЯД І МІФ)

Ю. Г. Писаренко

Аналіз клятви з дерном на голові демонструє взаємозв'язок народно-правового обряду і міфу та дозволяє заповнити деякі прогалини в наших уявленнях про міфологію східних слов'ян.

Як вже зазначалось у науковій літературі, юридичні обряди до- і ранньокласових суспільств у своїй термінології та символіці виявляють риси, пов'язані зі сферою міфології та релігії¹. Цей факт можна пояснити тим, що «право було лише одним із аспектів єдиного недиференційованого світогляду і поведінки — аспектом, який виділяє сучасна аналітична думка, але який у реальному житті давніх людей був тісно і безпосередньо пов'язаний з їхніми космологією, віруваннями, міфом»².

Архаїчне людство великою мірою залежало від природи. Норми суспільного життя, пристосовані до умов навколишнього середовища, в свою чергу, зводились у ранг всесвітніх законів. Право вважалося невід'ємною рисою світопорядку, правопорядок і світопорядок були майже синонімами³. Правовий же обряд, що оформлював певні юридичні установки, не міг сприйматись інакше, ніж такий, що одночасно оновлював світопорядок, наочно втілюючи в собі викладене у міфі.

Зв'язок між правовим обрядом і міфом, очевидно, був окремим випадком загальновищого співвідношення міфу і обряду. Згідно з визначенням С. О. Токарева, обряд становить немовби інсценізацію міфу, а міф виступає як пояснення або обґрунтування обряду, його тлумачення⁴. Значення багатьох символів у правовому обряді може бути реконструйоване за даними міфології. Водночас, завдяки такій кореляції слідів міфу та змісту обряду можна знайти ланки, яких бракує в ланцюгу міфу. Останнє особливо цінне у вивченні міфології слов'ян, що майже не збереглося.

Дана робота присвячена розгляду конкретного правового обряду, що застосовувався в Росії до кінця минулого століття при вирішенні межових су-

© Ю. Г. ПИСАРЕНКО, 1992